

ЛЕКСИКАЛНИ ПЛАСТОВЕ В ТВОРБИ НА ИЛИЯ ВОЛЕН

Ас. д-р Теодора Г. Илиева
Педагогически факултет
Тракийски университет – Стара Загора

Резюме. Илия Волен е сред българските словотворци с умерено консервативен и философско-рационален подход към родния език и неговия лексикален инструментариум. Той поставя „думата“ в центъра на идилично-пасторалните, социално-репрезентивните и реалистично-фаталистичните си художествени произведения. Затова проучването на лексикалните напластявания като конструкции за изграждане на пълнокръвни образи и форми е ключово за разчитане на идиолекта на писателя. Статията разглежда лексиката на генеалогично макроравнище и на микроравнище. Маркират се: диалектизмите, чуждиците и разговорната лексика, а се анализират семантичните транспоненти, хапаксите и авторовите неологизми. Резултатите от изследването са: поставяне на книжовно-разговорния български език като фундамент, в който балансирано са асимилирани архаизми и лексика от западнобългарския ареал; в тях са преплетени редки думи и оказинализми; семантично модифицирани са съществуващи семи; абстрахиране от чуждици. Словообразователните модели при неолексите са: (поли)префиксация на едносъставните думи, по-рядко композиция, суфиксация, сраствания, оригинални девербативи, оказинални способности – метафоризация, субституция, ирония, универбизация и др.

Ключови думи: Илия Волен; лексикален пласт; диалектизъм; архаична лексика; хапакс; деривационни модели

Илия Волен (Марин Стаменов) неведнъж заявява своята естетическа, идейно-философска и когнитивна рецепция за лексикално-стилистичната креативност на българските словесни ваятели: „езикът се обогатява, набъбва при общуване с други народи; за да има плетеницата от думи най-прекрасен вид, писателят трябва да има в душата си най-чувствителните везни, чисто око за нейната обогатеност, чисто ухо за звучността ѝ, умело да ползва неизчерпаемия и постоянно нарастващ народен езиков резервоар; да борави с разбираеми, не красиви думи, защото се пише, за да разбере читате-

лят“ (Volen 1980, pp. 6 – 10). Тъй като „думите се раждат при докосване до съдържанието и ако имат покритие, минават от човек на човек, от уста на уста, от перо на перо (Volen 1980, p. 6), проучването на словното богатство, завещано от Илия Волен, е опит да се дешифрира идиолектът на повествователя; да се изолират звънливите и изящни в художествената им простота „народни, сочни, свежи“ думи, реабилитирани и модифицирани от твореца и попълнили огромната лексикална парадигма на нашия език; да се анализират непроучените оригинални автори неологизми.

Обект на изследването са разказите от книгата „Черни угари“, новелата „Йов“ и есето „Мисли за езика“.

Предмет на публикацията са лексикалните напластявания като ключов механизъм за декодиране на езиковия натюрел на писателя.

Открояващата се лексика у И. Волен е диференцирана в два хиперпласта – макролингвистичен (той е фундаментален и доминиращ): разглежда думите според произхода и териториалното им разпространение – общонароден разговорен корпус, диалектизми, чужди думи (турцизми, гърцизми), и микролингвистичен (индивидуализиращ авторовия език и ограничен в количествен аспект): разглежда думите според фреквентността им – остаряла лексика, семантични транспоненти, хапакси и автори неологизми. Екскерпираната лексиката от второто равнище се лематизира и представя по азбучен ред, като се сравнява с масив от средно- и новобългарски, църковнославянски, руски словници и: Речник на българския език, том 1 – 6 (Gerov 1975 – 1978), Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век (Ilchev, Ivanova, Dimova, Pavlova 1998), Речник на българския език, том 1 – 15 (BAN 2001 – 2015), Етимологичен речник на българския език, том 1 – 7 (BAN 1971 – 2010) и др. Коментират се активните словотворчески механизми, които обогатяват словника на езика и деривационната му парадигма.

Друг делитбен критерий, който само се маркира, е концептуализацията – предметна и понятийна, тъй като вербализираните перманентни символи у И. Волен са кодове за разчитане на родния фенотип, щрихи от моментната езикова картина на света от 30-те до 70-те години на XX век.

Като „мъдрец, изказал редица възлови идеи за езика“ (Boyadzhiev 2016, p. 77 – 78), и отличен семиотик, Илия Волен стига до следните проникновения: „при употребата на диалекти, писателят трябва ловко да се движи между два бряга – освежаването на езика и яснотата на текста... Вазов търсеше диалектни думи не само от родната си говорна област, но и от всички говорни области в страната. Оригиналният писател има и оригинален език, той надделява над материала... езикът не е готова дума, а умело съчетаване на две или повече думи, за да се даде точност, нюансировка, дълбочина, тънкота на понятието“ (Volen 1967, pp. 12 – 15).

Затова езикът на Воленовите герои е пластичен, езиково пълнокръвен, автентичен, но с различни социолектни параметри в различните разкази. В повествованията с епично-пасторални и любовни мотиви лексикалните пластове са: узуална форма (основен пласт), диалектизми (силно представени в количествен аспект), просторечие (регистрирани са десетки думи), книжовна лексика, архаизми, а вторичните номинации, чуждиците, хапаксите, казионизмите и поетизмите са по-малко на брой. Докато в политико-идеологическата белетристика основният пласт е книжовната лексика, следван от разговорната, термините, диалектизмите, чуждиците, хапаксите.

Макролингвистичен лексикален хиперпласт **Разговорна лексика**

За най-мощен пласт – основа и градиво на мезолекта на Воленовите герои, преднамерено е избран общонародният разговорен пласт. Много от думите са родолюбиво и прагматично унаследени и се откриват в диахронни срезове на българския език, например у Н. Геров са регистрирани стотици от тях – годинувам, класисто, образ, преживвам и мн. др.

Изобилието от общоупотребими финитни глаголи в епистоларно творчество на Илия Волен е впечатляващо: боботя, вардя се, грея се, джомоля, навременя, заклатуша се, наортачвам се, осрамвам, прегазя (двора), да се разкапя, подкачам, секвестирам, уреждам и мн. др. Неличните глаголни форми също са представени: раззинат, осрамен и др.

Друг пласт от ядрото на Воленовия лексикон са *nomina agentis* и *nomina actoris*. Те са социомаркери с широк хронотоп: от среднобългарските – писар и черноризец, през средновековните – другоселчанин, зурладжия, комшийка, кундурджия, чорбаджия, до (след)възрожденските – биволар, бирник, груповод, добичар, другарка ‘съпруга’, кукурузоберач, постаджийка ‘стояща на пост’, селарка ‘стояща в селото’, фокусник, четвъртоотделенец, и социалистическите – агроном, комунистка, кооператорка, пансионер, партизани, фелдшер и др.

Следи от родително-винителен падеж при антропонимите, чрез който се архаизира говорът на художествените персонажи, се откриват в ранните разкази на Волен – сечивата на дядо Мирча, семейството на Ламбя.

Безспорна ценност са автентичните надиплени художествени пейзажи и разгърнатите орнаментални сравнения на писателя, изпъстрени с много поетизми – огненожълт, преизподня, свила, теменужена, треперлив и др.

Диалектна лексика

Върху общобългарските книжовни, узуални и простонародни формации орнаментално са глиптирани звучните северозападни думи и устойчиви съчетания, които оформят органичния езиков профил на Воленовите герои.

Тъй като, „ако темата е от народния, селския бит, тя сама налага на писателя да се ползува от диалектните думи, защото има понятия и предмети, за които няма думи в литературния език. И вторият случай, който е по-важен – е нуждата да се освежава, да се обогатява, да се нюансира литературният език“ (Volen 1967, p. 10).

Приоритизирани са отново териториално обособените финитни глаголи и вербоидите: бланкосал, да възсуча (ръкав), гоя (добиче), додавам, да се заводи, иззръквам, иззъркам, изцърцорвам, кърня, нюхам, отменувам, полъчквам, пощъщен, пригащя (някого), призъркам (с пръст), туля, улепвам се и др.

Имитативният талант на И. Волен често се съчетава със стремежа му към детайлизиране, степенуване и забавяне на действието чрез префигиране на диалектните глаголи. Когато се рисува застинало, монотонно събитие, се предпочита афиксът при- (притрополи кола, припъшквам). За изразяване на двукратност се използват за-, пре-, по- (забрецам, преглавам, попримлявам). За посочване на интензивност из- (изнарипам).

Разбира се, диалектизми субстантиви се въвеждат и при описание на: работния инструментариум (ишлик, копраля, кошрява, ригли, чутур); домашните реквизити (кипче, кълчища, маза, ношви, премпелешка, сламник, черга); плодовете на човешкия труд (баберки, житеница, кукурузище) и мн. др.

Сполучлив баланс между общонародната и локално диференцираната лексика Илия Волен постига и с вплитане на косвени падежи и северозападни субстрати от други граматични класове в езика на своите герои: отглаголни съществителни (урущисване), прилагателни (крив ‘виновен’, чекорат ‘трудно произносим’), наречия (есенес, пролетес, тъдява), местоимения (кому, толко), числителни (да обуеш двой, трой чорапи), междуметия (але), частици (мигар), съюзи (доде).

Лексика от чужд произход

Гърцизмите са ограничени в терминологичното поле на църковно-православната традиция (архимандрит, дикирий, инок, калугер, монах, трикирий) или са безалтернативни номинации на други денотати – калем, катедра, мелодия, хармоника. Латинизмите са строго профилирани – семинарист, също думите от френски – акуширам, и от италиански език – кабаница, серенада.

Турцизмите и заемките чрез турски са силно редуцирани. Фиксирани са само широко разпространени в бита понятия – артък, боклук, бостан, боя, гьон, дувар (перс. през тур.), икиндия, кайш, курбан (араб.), къосав, сайвант (перс.), софра (араб.), пазарлък, чизми, чучур (кавказки), шише, юлар.

Прави впечатление еманципирането от църковнославянизми и русизми. Регистрирани са изконни славянски лексеми – боязлив, истий, ответвено ‘в отговор на’, угроза.

В по-късните си социални и политически повлияни творби И. Волен засилва употребата на конюнктурна лексика, заета от руски (коловоз, кооперация, селсъвет, трудовен и др.), и на философско-абстрактна лексика – добротел, едностранчивост, прегрешение, самоограничение, егоистичен и др.

Микролингвистичен лексикален хиперпласт

Микролингвистичният хиперпласт е „оцветителят“, най-яркият експликатор на идиолекта на И. Волен. В този анализ той е представен от: подбрана от автора остаряла лексика (с висока честота на употреба); шест семантични транспонента, които принадлежат към класовете на глаголите, вербоидите и прилагателните; единадесет хапакса и четиринадесет okazjiонализма.

Остаряла лексика

Архаичният лексикален пласт е плътен и включва: глаголи (да се намъча, оповивам, оваля ме), причастия (повеселял, уведен), съществителни (камбанче, пискало, пригода, първеския, сватлък), един композитум с първа основа глагол в повелително наклонение (захапипръст), синтаксеми (никаква съм ‘не се отличавам с нещо особено’) и др.

Семантични транспоненти

заснежен, прич. ‘осеян със светли звезди’ – Над него небето беше заснежено със звезди („Грудка“)

Страдателното причастие е фиксирано като моносемантично: заснежен ‘който е покрит със сняг’ (РБЕ 1987, р. 665). Оригиналният принос на И. Волен е вторият конотативен план, който въвежда чрез комплексна метафоризация на денотата. Аналогията е предметна (визуализация и количествена неизмеримост на веществата сняг и звезди), качествена (искрящият сняг е сравнен с блещукащите небесни тела) и пространствена (снегът се сипе на по-голяма повърхност, звездите също гравитират в огромен обсег).

налапам несл. ‘да обгърна, да превзема’ – Мъгла беше налапала горите и баирите около село („Глоби“)

Вторичната номинация на глагола е резултат от персонификация. Той е семантично модифициран посредством okazjiонален, а не морфологичен способ.

острижа, св. ‘да изпаса, да изравня до земята’ – Тя пасеше буйно... докато не острижеше около себе си – не мърда („През първите дни“)

Новият синтагматичен профил на думата допълва лексикалния ѝ обем (тя е моносемна) и вероятно е диалектно повлиян. Създадена е посредством аналогия между инструмента ножица и острите зъби на животното, което подравнява зеленината до дъно.

подлея, св. ‘преча, вредя на някого’ – Ама ти с нея много не ходи. Ще те подлее! („Сила“)

Глаголът *подлея* е съставен от четири семи, някои от тях остарели, други – активни. И. Волен разширява смисловия му спектър чрез преносна номинация, но и употребява транзитивния глагол със семантичен актант не предмет, а лице, като го трансформира от синсемантичен в автосемантичен. Допустима е и втора хипотеза – думата да е универбат на фразеологизма ‘да подлея вода’.

раззеленявам, несв. ‘освежавам, украсявам’ – Вазов предпочиташе да раззеленява езика си с диалектните форми („Мисъл и думи“)

В задълбочения си трактат „Мисли за езика“ Волен споделя, че класиците трябва да въвеждат диалектизми, защото са понятни на масовия читател, а и внасят свежест в авторската поетика. За да обрисова процеса на обновяване, разхубавяване и освежаване на езика, писателят си служи с картинната метафора *раззеленява* и така активизира нова потенциална сема в парадигмата на многозначния глагол.

разигран прич. ‘горящ силно, с буйни и мощни пламъци’ – Стрина Босилка бе се привела над буйния разигран огън и тананикаше песен („Живковите ботуши“)

Нито денотативните, нито конотативните речникови дистрибуции на думата констатира това оригинално атрибутивно словосъчетание. Контекстуален синоним на ‘разигран’ е страдателното причастие ‘разпален’, но макар и вербоиди със сходна семантика, те номинират различна степен на интензивност. Метафората ‘разигран’ създава алюзия за експресивно, обемно и динамизирано състояние.

Хапакси

Хапаксите са думи с ограничена фиксация, констатирани в творбите на до петима автори, и с относителен статут на редки. Употребата им от И. Волен разкрива езиковата приемственост, към която се стреми писателят, задълбочените му лексикални познания и художествен вкус. От книгата „Черни угари“, новелата „Йов“ и есето „Мисли за езика“ са ексцерпирани 11 фиксации. Представени са чрез кратки речникови статии с минимален контекст.

белогрив, прил. ‘с бяла грива’ – Водите застрашително се надигаха на големи белогриви талази („Когато зърното не даде плод“)

Адективът е регистриран у Вапцаров и Хайтов (RBE 2001, 698). В художествения дискурс обикновено се среща суфиксалния му инвариант *гривест*. Хайтов цитира, а не парафразира контекстуалната дистрибуция на *белогрив* („излива водопади на Персенк и пълни доловете с мътни, белогриви талази“). Но все пак е трудно да се установи дали той е заимствал лексемата от Илия Волен, или от друг словотворец.

впалвам се, несв. ‘прегарям, изгарям’ – Нивичката горе най-рано се впалва, кой ще я чака да дозрява! („Бедни хора“)

Имперфективът е семантичен дублет на разпространения глагол *опалвам се*, но и тук И. Волен предпочита да детайлизира, да обрисова действието, отграничавайки предлоговите нюанси: о- предполага външно об-/изгаряне, докато в- означава навлизане във вътрешния състав.

зачервенял, прич. ‘открояващ се с червения си цвят’ – Нейните клони се бяха зачервенели от кичурки плод („Утро“)

Приемаме девербатива за рядка дума, тъй като според РБЕ мотивиращият глагол *зачервеня* е констатиран и у Йордан Йовков.

изресил, прич. ‘с опадал цвят’ – По това време изресилят кукуруз зашу-муля към пътя („Неразделна“)

Изходният глагол *изреся* е фиксиран в РБЕ, но без илюстративен пример. Той е префиксално-суфиксален дериват с мотивираща *реса* и поради диалектния и okazjiоналният си характер не е съхранен в съвременния български език.

надбелвам се, несв. ‘състезавам се с някого, като беля нещо’ – Хайде да се надбелваме, Свидене! („Война“)

Имперфективът липсва в лексикографските справочници, но тъй като назовава народно-битова дейност, не може да се квалифицира като авторски неологизъм.

надорвам се, несв. ‘съревновавам се, състезавам се’ – На Елисея му се струваше, че младежът се надорва с някого („През първите дни“)

Лексемата не е отразена в речниците, но вероятно не е okazjiонализъм, а диалектизъм, който Волен популяризира, възпроизвеждайки автентичната селска реч.

надтурник, м. ‘натрапник’ – На Младена гледаха вкъщи като на надтурник („Неволя“)

У Н. Геров, И. Вазов и Й. Груев е регистриран архаизмът *натурник*, с аналогично значение (РБЕ 2000, 198). Илия Волен обаче отново проявява творческа комбинативност и изявен стремеж да създаде ‘физична’ форма на думата, като заменя по-стария пространствен префикс на- с над- и градира признака. Има и по-прозаична причина за появата на *надтурник*: у Н. Геров е фиксиран глаголът *надтурям* (Gеров 1977, р.153), който може да е станал мотивиращ за новото *nomina actoris*.

одъжда се, възвр. ‘времето да стане дъждовно, да завали продължително’ Времето пак се одъжди! („Две съдби“)

Префиксално-суфиксалното образуване е отбелязано като рядка дума, но илюстративният текст, който е представен в РБЕ, е от друга творба отново на Илия Волен.

перодръжковец, м. ирон. ‘писател’ – Ние, перодръжковците, сме само зидари, архитекти, които използват готовите народни детайли („Осъзнаване“)

Верен на хипотезата, че „писателят трябва да борави с разбираеми думи, а да използва „граждански“, когато пише за герои „интелигенти“, Волен

често игнорира двукомпонентните лексеми като неприсъщи на лексикона на своите персонажи. Агентивното съществително е сред малкото сложно-суфиксални единици, не е речниково отразено и се регистрира с иронично-пейоративна употреба в съвременните медиатекстове.

да си позасладня, възвр. ‘да хапна малко количество сладка храна’ – Майката поведе момченцето към близката горица да му търси диви ягоди – да си позасладне („Бедни хора“)

Полипрефигирият глагол е каузативен, мотивиран от *засладня си*, и е изключително рядко срещан. Но неговият словообразователен дублет *позасладя си* е регистриран, отразена е и генерализираната афиксация *по-за-* (OPRBEG1 2016, p. 513 – 535).

поразтрошавам, несв. ‘разтрошавам частично, не напълно, леко’ – На вас ще ви трябват само мамули, пък аз и жито ще искам догодина от тая нива!... И буците ги поразтрошавайте! („Бедни хора“)

Предполагаемата словообразователна матрица на имперфектива в императив *поразтрошава(йте)*, включва мотивиращия глагол *да поразтроша*, регистриран у Т. Харманджиев и Н. Бончев. Е. Пелин и И. Волен пресъздават този авторски неологизъм по модел, познат в българската дериватология – контаминация от два префикса *по-раз-* с кумулативно значение ‘частично, периодично, рядко, спорадично извършване на нещо’. В ОПРБЕГл са поместени 360 речникови статии на преходни и непреходни глаголи с анализираната двупрефиксална формация, но **поразтрошавам** липсва (OPRBEG1 2016, pp. 674 – 696).

Оказионализми

Знакови за идиолекта на всеки творец са и оказионализмите – лексикални уникати, ярки, стилизирани езикови маркери. От книгата „Черни угари“, новелата „Йов“ и есето „Мисли за езика“ са изолирани 14 авторови неологизма, които са лематизирани, групирани по азбучен ред и илюстрирани с минимален контекст.

бучав, прил. ‘съставен от буци, нехомогенен’ – Като станаха след пладне, бащата и майката се хванаха за бучавите бразди („Бедни хора“)

Оригиналният относително прилагателно е десубстантив с подчертано диалектно звучене и се констатира многократно в разказите на Илия Волен.

голотувам, несв. ‘живея и се обличам много бедно’ – Защо да ги народим една черга, пък после да голотуват и гладуват! („Йов“)

Десубстантивът (с мотивиращо съществително *голота/ голотия*) е словообразователен дублет на деадектива *голувам* ‘ходя гол, зле облечен’, констатиран като хапакс у П. Р. Славейков (RRODDL 1998, p. 87). Може да се допусне, че морфологичната структура на авторския неологизъм е инспирирана от стремежа към стилистична, фигурална и силабическа симетрия със съседната дума ‘гладуват’ – обикнат похват от Илия Волен.

делец, м. ‘малък дял’ – Всеки ограждаше делеца си с бодлива тел, с тръне и го пазеше („През първите дни“)

Белетристът образува *nomina deminutiva* най-вече чрез суфиксация с популярния и обикнат от него формант -ец: имотец, димец и др. Разпространеният днес смислов еквивалент, произведен от същата деривационна верига, е дялче.

забрадясам, св. ‘силно, изцяло да обрасна с брада’ – На сухото му, забрадясало лице излязоха дълбоки бръчки („През първите дни“)

Чрез интеграция на афикса за- към разпространения глагол *брадясам* по-вестователят изковава неолекс, обективиращ компресивен и интензивен атрибутивен признак. Изборът точно на представката за-, а не на о-, из-, раз- или др. с аналогична семантика, може да се дължи на авторовия стремеж към възпроизводство на конвенционални структурно-семантични модели, например по аналогия с глагола *забраждам* ‘покривам цялостна площ с кърпа’.

златоблестящ, прич. ‘със златен блясък’ – Архимандрит Антоний, застанал в златоблестящи дрехи („Йов“)

Българският словник съдържа малък брой сложни думи с първи компонент злато-. Н. Геров посочва 7 (Gеров 1977, р. 157), а в съвременния български са 12 (OPRBE 2012, р. 282), като само една е с колоративна семантика – златожълт. Оказионализъмът на Волен не е композитум, а сложносуфиксално образувание. Негови текстологични варианти са средновековният термин златоодеждънь ‘със златни одежди’ (Miklosich 1862 – 1865, р. 227) и съвременният златотъкан. В средновековния български език са съществували по-голям брой думи с елементи злат(о)-.

златосин, прил. ‘със златист и син оттенък’ – Блясъците на слънцето превръщаха в пещ златосиния жътвен простор („Когато зърното не даде плод“)

Вторият поетизъм с основа злато- в „Черни угари“ е композитум, чиято първа съставка е с метафорично, а следващата – с денотативно значение.

златостъклен, прич. ‘който наподобява цвета на златото и прозрачността на стъклото’ – Оросените листа на голямата череша блестяха златостъклени („Утро“)

Това е третият хапакс, бинарна формация с водещ елемент злато-, но със смислова еквивалентност на двете основи. Другата съставка на думата се дистрибутира с популярното си сигнификативно значение ‘подобен на стъкло’.

металноморав, прил. ‘синьо-червен цвят с метален оттенък’ – Двата бряга бяха украсени с лимоненожълти върби, с металноморави къпини и пчешкодреновини („Йов“)

Думи с първи субординиран или координиран компонент метално- са регистрирани в нашия език (OPRBE 2012, 376). Авторова иновация е комбинацията на този елемент с прилагателното морав, което създава наситена, триизмерна цветова композиция.

накръстосан, прич. ‘който се преплита, кръстосва в различни посоки’ – Храмът се изпълваше с дим – накръстосан от цветните прозоречни лъчи на слънцето („Йов“)

Страдателното причастие не е образувано от глагола *накръстосам*, защото такъв не съществува, а е суфиксално срастване от фраземата *на кръст* ‘на дълж и на шир’.

да се понасмихна, възвр. ‘да се усмихна леко’ – Елисей пак се понасмихна виновно и кривна глава („През първите дни“)

Смислови аналози на емотивния глагол са *поусмихна* и *подсмихна*. Тъй като в българския лексикон липсва форма *насмихна*, приемаме, че оказионализъмът не е морфологичен дериват, а субститут на *поусмихна се*. Сходно състояние на героя си Елисей в съседен абзац Илия Волен изразява също с рефлективен глагол – Елисей *се позасмя*.

придрасвам, несв. ‘прекосявам набегом’ – Общинарите придрасваха по коридора и не поглеждаха никого („Глоби“)

В българския език съществуват омонимните корелати полисеми: *драсвам*¹ ‘прокарвам нещо по повърхност; написвам набързо; ранявам леко’ и *драсвам*² ‘хуквам, побягвам; измъквам се’. Вторият разговорен корелат мотивира появата на авторов неологизъм чрез префигиране с при-. Възможно е писателят да е търсил целенасочена аналогия с книжовната дума ‘прибягам’² = придвижвам се с бягане’.

Поетичната страст на Илия Волен към (поли)префиксация е толкова методична, че само в рамките на съседни абзаци от същия разказ откриваме още няколко (поли)префигирани глагола: *подрипвам*, *поизстина*ла, *покряхва*ха, *поспря*, *примокря*.

сакатя се, възвр. ‘измъчвам се с тежка работа’ – Защо ти е да се съкатиш с трънака? („Две съдби“)

Деадективът има конотативна дистрибуция и е остроумно авторово допълнение към деривационна верига с мотивиращото прилагателно *сакат*. От словообразователното гнездо през Възраждането са регистрирани само няколко съществителни – *сакатлък*, *сакатник*, -ца, -ча и прилагателното *сакатый* (Gešov 1978, p. 109). В съвременния български език те са силно редуцирани.

сивомрачково, нар. ‘мрачно сиво, сивота и мрак’ – Земята беше осветена сивомрачково („Бедни хора“)

В количествен план сложните думи окказионализми у Илия Волен са минимален брой в сравнение с еднокоренните. Ексерпираният колоративен адвербатив е синоним на ‘тъмносиво’, но разгръща нов цветови нюанс. Думата е структурен композитум от качественото прилагателно *сив* и неонаречieto *мрачково*, интегрирани чрез интерфикса *о*. Днес се използва смисловият еквивалент *мрачно сиво*.

чучуря, несв. ‘извирам‘ – Струйката вода чучуреше по неравния двор и се разливаше във вирчинки („Война“)

Верен на пасторалния си усет, Волен не се ограничава до лексикалните дублети (из)църцоря (диал.) и (из)къркоря (разг.), но създава нов десубстантив с прозрачна мотивация, който е семантичен транспозит на посочените глаголи. И трите думи означават ограничено по обем действие, но за белетриста по-съществени са акустичният отпечатък и образната алузия в представите на читателя. Затова той предпочита да нюансира, да градира, да моделира дори начина, по който извира водата.

Концептуална диференциация на лексиката

Друг ракурс за изследване на авторския идиомат е концептуалната диференциация на лексиката. Най-обемните концептуални ядра (концептосфери) в творбите на И. Волен са: битова лексика (килер, кошара, корито, паница, ператник, покъщнина, сайвант, хамбар); сечива и оръдия на труда (вършачка, камионетка, колесарка, копраля, кривак, менци, мотика, сатър, сюнгер, сърп, тояга, трактор, шейна); обувки/дрехи (гуменки, кончови, ластици, сукман); хранителни продукти (колаче, мътеница, скорозрейка, джанка, просеник, тиква, ярма); полева дейност (баир, бразда, брежлинка, дънище, китка, леха, мера, ръкойка, сноп, сушина, угар, харман); строителни материали (керемиди, тенекийка, тухли) и мн. др.

В духа на когнитивизма Е. Пернишка обособява няколко „концепта... показателни структурни елементи, чрез които Илия Волен представя българското село – реката, баира, нивите, крушата, говедата и слънцето“ (Pernishka 2014, pp. 26 – 31). Към тях бихме добавили и други ключови за белетристичния микросвят концепти – вратника/вратата, жътвата, любовта, неволята, водата (стихийния порой, напоителния дъжд, кладенеца, вировете, ручей, потока), имота, колата/каруцата, съдбата, хляба. Те имат своята херменевтична стойност, синкретират изконно български, православни, конюнктурни, авторски аксиологични и прагматични възприятия.

Вратникът и вратницата са полисемни концепти, разделителна линия между „външния“ и „своя“ (интимния – според Волен) свят. Пред това пространство се: седянкува, одумва, дават съвети, разменят влюбени погледи, гонят неприятелите. Домовете на „другите“ са „чуждите врати“, а някои имотни селяни имат „червено боядисани врати“. Когато героите се вливат в социума, те „клопват вратника“. Понякога метрична единица за разстояние са не крачките, а броят на вратниците: „през два-три вратника е“. Вратникът, вратата и портата са толкова опредметени, че читателят би могъл да ги визуализира, да ги възприеме като социолингвистичен декор.

Хлябът е символ на материален просперитет, количествен мерител за положения труд и за откраднатия труд, за милосърдието към нищия. Пшенич-

ният хляб е блян и изгражда контекстуална антитеза с просеника в битово-рационалистичния свят на писателя.

Краткият обзор на лексикалните напластявания в езика на Илия Волен налага следните заключения.

1. Творецът е скромен в себеоценката за приноса си към обогатяване на българския лексикален корпус и заключава, че думата се „ражда върху изпръхналите устни на народа – великият майстор, творец на езика, а писателите са само зидари, архитекти, използващи готовите народни детайли“ (Volen 1980, pp. 7 – 8).

2. Самобитният му почерк се разгръща в умението да контаминира лексикални звена, моделирайки мезолекта на персонажите си.

3. Авторовият натюрел и идейната насоченост на повествованието предпоставят дистрибуция на разговорна, диалектна, архаична и рядко чуждоезикова лексика.

4. Илия Волен черпи с пълни шепи от поетичните трели на съвременния художествен корпус: гороломен, теменужен (И. Вазов), шетърна (П.Ю.Тодоров), есенник (Д. Дебелянов, Н. Лилиев), димец, преснота ‘свежест’ (Е. Пелин), кичур ‘китка цвят’ (Й. Йовков) и поетизми на А. Страшимиров.

5. Словообразователните модели са конвенционални, доминира (поли)префиксацията: **по-** (добичетата да се *поочешат*... *понаместваме*, *поогледвам*; **под-** (нивата *подрипваше*... той *подбягваше*); **на-** (да *нажъна*, ще ги *наортачим*); **при-** (*примокря* му); **про-** (*прожумоля* нещо); **над-** (*наджънваха се*); **от-** (*отядени* стръкове); **пре-** (като *прежънем*), **с-** (*сбръзвам се*); **о-** (*огазя*). Представките са в низходящ ред според предпочитанията на писателя. При вербоидите са регистрирани: **о-** (*огазен*), **при-** (*причервен* ‘изчервен’), **из-по-** (*изпоредени* един до друг) и др.

6. Деривационни способности при глаголите, макар и рядко, са: нов рефлексивен корелат на съществуващ глагол (засивявам се ‘откроявам се със сивия си цвят’ ← засивявам) и трансформиране на транзитив в непреходен глагол (Хубостта ѝ сочеше „Сила“, вместо някой я сочи заради хубостта ѝ).

7. Бинарните композиционни модели са рядкост. В „Черни угари“ те са около 50 – обикновено с колоративна семантика, описващи приказно-пасторални картини, но единици от тях са хапакси. В „Стражар“ композитумите назовават цветове – лимоненожълт, синьо-червен, или характерологични белези – благодушен, благонадежден, чистосърдечен.

8. При семантичните транспозити, които продуцират потенциални семи, словотворчески способ е най-вече метафоризацията (тя *се гмурна* в къщата), но вторичната номинация може да е резултат и от паронимен ефект (олепвам ← прилепвам), и от персонификация.

9. Хапаксите и оказионализмите са съставени посредством морфологичен инструментариум (префигиране, суфиксация, композиция, суфиксално

срастване, композиция + суфиксация) и чрез тропови способности (стилистична и силабическа симетрия, метафоризация, универбизация).

10. Наблюдава се предпочитание към събирателни съществителни. Регистрираните *nomina collectiva* са: букак, върбалак, градиняк, зеленило, клонак, крушак, момчурляк, парцялак, сиромашта, снопе, храсталак, шубъркаш. Установен е и социолектен плуралис на *singularia tantum* *смърт* – „Свещеникът Николай плачеше по *смъртовете*“.

11. Деминутивите имат висока дистрибуция: котенце... листенцата... полянката („Гора“); дядо Панко си взе патеричката („Дядо Панко князът“); прибира сламицата („Говеда“) и др. Преднамерено се търси, създава антитеза между лексема с неутрално и с умалително значение, тя е предпоставена от идейни и емоционални мотиви. Например, когато назовава отвора към домовете на позитивните герои селяни, Илия Волен предпочита деминутива вратница (независимо дали портата е малка, или стандартна), а когато коментира входа на административна сграда, той употребява непроизводното име *врата*. В по-късните му разкази се появява общоупотребимото вратник, среща е порта.

12. Илия Волен не е привърженик на разточителната дублетност и лексико-семантична вариативност и употребява алолекси спорадично: аркадаш/приятел, бостан/любеница, геран/кладенец, чепици/чехли/обувки; стопанин/човек ‘съпруг‘.

13. Писателят избягва жаргонните форми, но редките сленгови находки са любопитен социолингвистичен отпечатък на комуникацията от 50-те години на XX век: „ако ми *натракаш на ръка* половината от данъка си, ще изляза по живо, по здраво“ („Съседи“).

14. Сред нешироката палитра от цветове златният е фаворизиран. Волен употребява хапакса *златея се* и няколко сложни формации с първа основа *злато-*. Златни са небето, росата, косата, нивята, класовете, сърповете, пилетата и др. Метафоричен паралел на *златен* е *жълт* – „жълтите житни вълни“ /„златните жита се появяват като вълни“, но конотацията на двата адектива е различна. Златен е част от позитивнооценъчния авторов регистър, а жълт олицетворява меланхолията, изнурената отегченост. Следват прилагателните *черен* (небе, очи, рани, мисли, угари), после – *червен* (животно, лице, пояс), наречията *мораво* и *румено*. Адективите *зелен* и особено *син* и *бял* са констатирани с денотативните си значения. Спорадична и стилизирана дистрибуция имат качествените прилагателни *сребрист*, *малиненочервен*, *мастилен*, *тъмнокафяв*.

ЛИТЕРАТУРА

БОЯДЖИЕВ, Ж., 2016. Писатели и езикознание. Илия Волен за езика. *Съпоставително езикознание*, ХLI (3), 76 – 79.

- ВОЛЕН, И., 1967. *Мисъл и думи. Есета – изказвания*. София: Български писател.
- ВОЛЕН, И., 1980. *Осъзнаване*. Варна: Георги Бакалов.
- ВОЛЕН, И., 2005. *Черни угари*. София: Захари Стоянов.
- ГЕРОВ, Н., 1975 – 1978. *Речник на българския език*. Том 1 – 6. София: Български писател.
- ОПРБЕ, 2012. *Официален правописен речник на българския книжовен език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- ОПРБЕГЛ, 2016. *Официален правописен речник на българския език. Глаголи*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- ПЕРНИШКА, Е., 2014. Опит за нов прочит на творбите на Илия Волен. *Български език и литература*, 56 (1), 26 – 31.
- РБЕ, 1987 – 2015. *Речник на българския език*. Том 1 – 15. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- ПРОДДЛ, 1998. *Речник на редките, остарелите и диалектните думи в българската литература от XIX – XX век*. София: ЕМАС.
- MIKLOSICH, F., 1977. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien 1862 – 1865. Aalen: Scientia Verlag.

REFERENCES

- BOYADZHIEV, Zh., 2016. Pisateli i ezikoznanie. Iliya Volen za ezika. *Sravnitelno ezikoznanie*, XLI(3), 76 – 79.
- GEROV, N., 1975 – 1978. *Rechnik na balgarskiya ezik*. vols. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel.
- MIKLOSICH, F., 1977. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien 1862 – 1865. Aalen: Scientia Verlag.
- OPRBE, 2012. *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- OPRBEGL, 2016. *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Glagoli*. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- PERNISHKA, E., 2014. Opit za nov prochit na tvorbite na Iliya Volen. *Bulgarski ezik i literatura-Bulgarian language and literature*, 56(1).
- RBE, 1987 – 2015. *Rechnik na balgarskiya ezik*. vols. 1 – 15. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- RRODDL, 1998. *Rechnik na redkite, ostarelite i dialektnite dumi v balgarskata literatura ot XIX – XX vek*. Sofia: EMAS
- VOLEN, I., 1967. *Misal i dumi. Eseta i izkazvaniya*. Sofia: Balgarski pisatel.
- VOLEN, I., 1980. *Osaznavane*. Varna: Georgi Bakalov.
- VOLEN, I., 2005. *Cherni ugari*. Sofia: Zahari Stoyanov.

LEXICAL LAYERS IN THE ILIYA VOLEN'S WORKS

Abstract. Iliya Volen is among the Bulgarian wordsmiths with a moderately conservative and philosophically rational approach to the native language and its lexical toolkit. He places the “word” at the centre of the idyllic-pastoral, socially reactive and realistic-fatalistic works of art he creates. Therefore, the study of lexical layering as constructs for building full-blooded images and forms is key to reading the writer's idiolect. The article focuses on the lexicon at the genealogical macrolevel and micro level. The following are marked: dialectisms, foreign words and colloquial vocabulary; hapaxes, semantic transponents and author's neologisms are analyzed. The results of the research are: placing the literary- colloquial Bulgarian language as a foundation, in which archaisms, verbs, adjectives and substantives from the Western Bulgarian area are balanced and assimilated; they are intertwined with rare words and occasionalisms; semantic modification of existing concepts; abstracting from foreign words. The word-formation models that Iliya Volen prefers for neolexis are: monoroot words and rarely composites, (poly)prefiguration, suffixation, deverbatives – original participles, occasional methods – metaphorization, substitution, etc.

Keywords: Iliya Volen; lexical layer; dialecticism; archaic lexemes; hapax; derivational models

✉ **Dr. Teodora G. Ilieva, Assist. Prof.**

Faculty of Education
Trakia University – Stara Zagora
9, Armeyska St.
6002 Stara Zagora, Bulgaria
E-mail: ilievat_@abv.bg